

מחקרים במלים וגרסאותיהן דניאל שפרבר

1. פמינליא – Feminalia

כבר עמדנו בהזדמנויות שונות על כך כי סבך שינויי הנוסחאות, שאנו מוצאים לעתים במלים זרות, אינו בהכרח תוצאה של טעויות סופרים בהעתקתם, אלא לא אחת מתגלות לנו בהם צורות דיאלקטיות קדומות, שכדוגמתן מכירים אנו ביוונית של תקופת חז"ל בפירושים וכו'. הוי אומר, שבמקרים שישנם שינויים מרובים אין תמיד לקבוע כי גירסה אחת היא ה"נכונה", ואת היתר יש לתקן על פיה. חלק מן הגרסאות מקורן בוודאי בהעתקה מוטעית, אולם ייתכן שחלק מהן מקורן בהגיות דיאלקטיות שונות.

כהדגמה לגישה זו נעיין בצורות השונות המופיעות לערך פמינליא – Feminalia¹, שפירושו: מכנסיים, וננסה לעמוד על טיבם של השינויים הרבים והמגוונים, שמוצאים אנו בכתבי-היד. נבדוק ראשית את הגרסאות המופיעות בשני מקומות בבראשית-רבה, על חילופי הנוסחאות שלהם:

(א) בר"ר צט (ק), ב (עמ' 1274, שורה 3): ואלו לובשי פמלליא.

ואלו שינויי הגרסאות שנרשמו שם: פטלליא, פמלליא, פינמליא.

(ב) בר"ר פד, טו, (עמ' 1019, שורה 6): 'אשר עליו' (בראשית לז, כג) – זה פמלניא. ואלו השינויים שנרשמו שם: פמלניא, פימלניא, פימלינא, פלמניא, פלניא, פימלליא, פמלניא, פטלניא.

עתה נמיין את השינויים ונבאר את דרכי התהוותם לפי מיטב הבנתנו:

(1) פטלניא – כאן, כמובן, נשתבש המ"ם בהעתקה מוטעית, והפך להיות לטי"ת, ועל כן יש לתקן ולגרוס: פמלניא.²

(2) פינמליא³ – אולי יש לגרוס פימנליא – יש כאן שיכול אותיות רגיל (inversion או metathesis) שמצוי הוא באותיות למנ"ר, לא רק בלשון חז"ל, אלא אף ביוונית דיאלקטית. ראה בספרו החשוב של F. T. Gignac, *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and the Byzantine Period*, מילאנו, 1975, עמ' 154. (להלן: Gignac).

(3) פמלליא⁴, פיממליא (צ"ל: פמילליא?).³ פטלליא, צ"ל: פמלליא (ראה לעיל מס' 1, או

1. Hesychius מבוא φεμιναλια.

2. ראה להלן, מס' 3.

3. יש להעיר כי Photius במילונו קובע φεμιναλια בכתיב שלו. ראה LSJ, Supplements, עמ' 147א, ערך φεμιναλια. וראה עוד ב־CGL, 2, 204 52. וכן היא הגרסה בקטע מו הגניזה, ראה מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 194 (קח שורה 1), והערתו של המהדיר שם.

4. קרויס, לעהנווערטער, א, עמ' 232, (להלן: קרויס), הציע: Femoralia, אבל זנח הצעה זו בחלק ב'.

- שמא יש כאן בשינוי מ'טי"ת ל'נ"י). כאן עניין לנו בשינוי מנו"ן ללמ"ד, $\nu > \lambda$ תופעה, המצויה הן בלשון חז"ל,⁵ והן ביוונית דיאלקטית של אותה תקופה.⁶
- (4) פמלניא, פימלניא,³ פימלינא (צ"ל: פימלניא), פטלניא (צ"ל: פמלניא, ראה לעיל, מס' 1). כאן שוב מוצאים אנו את תופעת שיכול האותיות באותיות למנ"ר, הפעם: למ"ד – נו"ן, במקום נו"ן – למ"ד. ודוגמתו ביוונית של הפפירוסים במלת φαυνολης – φαυλονης במקום φαυνολης – φαυλονης.⁷
- (5) פלמניא, בשיכול אותיות למנ"ר-פמנליא.
- (6) פלניא. כאן שוב שיכול אותיות (ראה לעיל, מס' 5) בהעלמת המ"ם, וכדוגמתו מצאנו בלשון חז"ל.⁸ ואולי אף השפיעה כאן צורתה של המלה φαυλονης (analogical formation).⁹ הוי אומר, כי מאחורי צורה זו הצורה המלאה יותר: פמלניא = מס' 4. (וכן הוא בלקח טוב לשמות כת"ב, ח"ב, עמ' 190).
- (7) בכ"י וטיקן 60 מצאנו אף את הצורה פימלליא,³ והיא תוצאה של היעלמות הנו"ן, תופעה הרגילה בפפירוסים, ראה בספרו של Gignac, עמ' 117. ואולי אף כאן שיחקה צורתה של מלה אחרת והשפיעה על התהוות הצורה החדשה הזאת (ראה לעיל, מס' 6), והיא פמליא – familia הידוע.¹⁰ וכן בתוספתא נדרים ד, ג (מהדורת ליברמן, עמ' 111, שורה 10) מוצאים אנו: ובפלמיא, והשינוי שנרשם שם: ובפמליא. גם כאן מדובר בפמ[נ]ליא (ראה בתוספתא כפשוטה לשם, עמ' 457), בהיעלמות הנו"ן. הצורה פלמיא יש בה שיכול אותיות (ראה לעיל מס' 5) והיעלמות הנו"ן. ואילו בירושלמי נדרים ח, ג, מ ע"ג (שורה 9), שוב: ובפמלייא (גם בכ"י ליידין).
- וכן אף בתוספתא כלים ב"ב ה, יא (מהדורת צוקרמנדל עמ' 595, שורה 26): הפמליאות.¹¹ ובמשנה כלים כז, ו (המקביל לתוספתא): ופמלנייא.¹²
5. ראה קרויס, א, עמ' 99.
6. Gignac, שם, עמ' 109 (כגון: κλαυιω κλαυιω במקום κλαυιω וכו'). וראה עוד: S. B. Psaltes (להלן: Psaltes), *Grammatik der Byzantinischen Chroniken*², Göttingen 1974, pp. 75-76 Βραχυολιον > βρακιοιον).
7. ראה: Gignac, שם, ו-Psaltes, עמ' 121. על מלה זו ראה, P. Kretschmer, *BZ*, 7(1898), p. 400.
8. ראה בספרי *A Dictionary of Greek and Latin Legal Loanwords in Rabbinic Literature*, Ramat-Gan 1984, p. 172 עמ' 127-128.
9. ראה Gignac, עמ' 59. וראה קרויס, ב, עמ' 460-461 ערך פלנוס. כך פירשו לוי במילונו, ד, עמ' 45, וקאהוט בערוך השלם, ו, עמ' 352, ודבריהם נדחו על-ידי קרויס, שם. אולם אין ספק כי הצדק אתם.
10. קרויס, ב, עמ' 463.
11. ובפירוש הגאונים לסדר טהרות, מהדורת י"נ אפשטיין, ברלין תרפ"ד, עמ' 73 שורה 2: והפימליאות.
12. השווה פירוש הגאונים, שם, עמ' 71 שורה 2: ופי מליא, וכו'. ראה דבריו של אפשטיין, שם.

דומה אפוא, כי רוב החילופים, שראינו לעיל, אין לתרצם על-ידי שיבושים בהעתקה (מלבד טי"ת במקום מ"ם),¹³ אלא מקורם בהגיות דיאלקטיות קדומות. וראוי לציין, כי הצורה ה'מקורית' הקרובה ביותר למקור הלטיני (- יווני) - פמינליא, כלל אינה מופיעה במקורותינו, ורק הצורות הדיאלקטיות (והמשובשות) נשתרדו לנו בספרות חז"ל.

2. איסתבינתא - εσθημα[ν]τα*

בויקרא-רבה לו, ב (מהדורת מרגליות, עמ' תתנ"ז) קוראים אנו על אותו יהודי עני צדיק, שפגעו בו גבאי צדקה ואמרו לו: 'הב חולקיך בהדין מצוותא, דאנן בעיין מזבון קלוב להדא יתמתא...'. עכ"ל. ותירגם המהדיר (שם): תן חלקך במצוה זו שאנו רוצים לקנות בגד ליתומה פלונית, ועוד שם ביאר מלת 'קלוב' על-פי היוונית *κολοβιον*, מין חלוק, ראה ערוך-השלם ערך קלבב 2 (ז, עמ' 96א).¹⁴

המהדיר רשם כמה שינויי נוסחאות למלה זו: קלוב, קולב, קולבי, קולא, קולה, קרוב, ונראה כי כולם משתלשלים מגרסה מקורית קולוב[יו], ומשם: קולב, או קלוב, וקולבי[ן], ונשתבש ל'קולה' ובסיומת אחרת ל'קולא'. ואילו 'קרוב' מראה, אולי, על השינוי הרגיל ביוונית של תקופת חז"ל, $\rho > \lambda$ דהיינו החילוף מלמ"ד לרי"ש, המצוי למכביר ביוונית של הפפירוסים וכו'. דוגמת: *κλαβανος* ~ *κρ*.¹⁵ אולם הערוך (ערוך השלם, שם) גרס, בנוסף ל'חדא קולב'. 'ס"א למזבון חדא איסתבינתא'. גירסה קרובה לכך הביא המהדיר, מכתב-יד מינכן 117 (ב): איסתכוכית. ובתוספות הערוך השלם, ערך "קלב"2, עמ' 362א, הביא עוד שינויים מן הערוך: אסתכוניתא, אסתכוכיתא, אסתכוכיתא, והעיר המהדיר של תוספות הערוך השלם שם "הכל משובש", והפנה ללענהווערטער של קרויס, עממ' 373אב, ערך סובני, למלת סבינתא ובכ"י כ איסתכוכית בצ"ע.

והנה נראה ברור כי כל גירסאות אלו מקורן במלה אחת. הצד השווה שבכולם (כמעט) הוא: אסת~ (או איסת~) בתחילה..., ובסופם (כמעט בכולם) ~תא. באמצע מוצאים אנו: כוני, כופי, כוכי, ביני. נראה לי כי גם יש לגרוס: איסתמתא, או: איסתמנתא, ופתרוננו: εσθηματα - בגדים (לשון רבים מן εσθημα). ובכך המ"ם שאחרי אסת~, איסת~, נשתבשה ל-כו, כי, כי, שנתחלקה האות לשניים, תופעה רגילה בכתב-היד.¹⁶ עוד נראה לי, כי יש לנו כאן עניין בתופעה דיאלקטית המצויה בפפירוסים וביוונית

13. ואולי מקצת המקרים של שיכול אותיות פרי העתקה מוטעית או דיבור מוטעה. ראה דבריו של Gignac, עמ' 59.

14. ועיין במילוננו של יסטרוב, עמ' 327 א, ערך קולב. * תודתי לד"ר א' שנאון שהפנה את תשומת לבי לעניין שבמלה זו.

15. ראה אצל Gignac, עמ' 106, ועל תופעה זו בכלל שם, עמ' 102-107, וכן אצל Psaltes, עמ' 76.

16. דוגמאות לתופעה זו כבר הביא הגר"ש ליברמן, על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 8 מס' 3, ובדברים רבה, מהדורתו, ירושלים תשכ"ה, עמ' 19, ואמכ"ל. וראה עוד מה שהעירותי במילוני, עמ' 94, 146, 195.

הביזאנטית, והיא nasalization before dentals, דהיינו הכנסת נו"ן לפני הת"ו.¹⁷ כך מצינו, למשל, צורה כמו παλλαντιον במקום παλλατιον או ακυτανη Aquitane = ¹⁸הוי אומר, המלה היוונית המקורית היתה: *εσθηματα = εσθημαντα שמשמעותה דומה לקולב[ין], הבגד המיוחד, וכל הגירסאות השונות השתלשלו ממנה.¹⁹

3. קרבטין – κραβτιον

לפעמים קרבטן של הגירסאות זו לזו מחפה על העובדה, שבעצם יש לפנינו יותר ממסורת – נוסח אחת. דוגמה לכך מוצאים אנו בויקרא – רבה ז, ד (מהדורת מרגליות עמ' קנ"ח), שם אנו קוראים: 'למלך שהיה מיסב על הקובטין'. במדור שינויי הנוסחאות רשם המהדיר כדלקמן:
קובטין] אקוביטין, אקוביטין, קנבטין, קרנטין, קרבטין, הננטין.
מלבד השינוי האחרון, הננטין, כל הצורות גראות דומות זו לזו, וקל היה להניח כי לכולם מקור אחד: אקוביטין, שהוא ακουβιτον = accubitum ספה.²⁰ ממנה נשתבשה ל'אקוביטין', ומן הצורה המקוצרת 'קובטין' ל'קרבטין', 'קרנטין' ל'קנבטין', בשינויים קלים בלבד.

אולם אין הדבר כן, שהרי 'קרבטין' הוא κραβατιον, (צורת הזעירות של κραβατος, שאף הוא פירושו ספה או מזרן).²² הוי אומר כי יש לנו כאן עניין במסורת מקבילה, דהיינו מלה אחרת בעלת אותה משמעות, תופעה רגילה בספרות חז"ל, שכבר עמדנו עליה במספר מקומות. מ"קרבטין" זה בוודאי בא לנו "קרנטין",

17. ה T היווני היה צריך להופיע כטי"ת. אולם כידוע הוא אף כתעתיק ת"ו (ראה קרויס, עמ' 101), ואולי אף בהשפעת הת"ו הראשון. (על ההשפעה בכיוון ההפוך, שהביאה לתעתיק ה-θ כטי"ת, ראה הערתי בספרי *Essays on Greek and Latin in the Mishna; Talmud and Midrashic Literature*, ירושלים, 1982, החלק האנגלי, עמ' 34 הערה 67.
18. ראה Psaltes, עמ' 79, וכן ראה אצל Gignac, עמ' 118: ουντο במקום ουτο וכו'.
19. הסיומת ~ניתא, שהשתבשה ל~כיתא, ~פיתא, היא בוודאי פרי נסיון לשוות לסיומת היוונית המקורית ~מנתא, צורה ארמית.
20. ראה קרויס ב', עמ' 122ב, ערך 'אקוביטין' – כפי הנראה כך יש לגרוס, או שמא היתה צורה ~τιον שהפכה בלשון חז"ל ל'טין'.
21. שם, עמ' 501ב, ערך 'קוביטין' (בנפילת האל"ף). וראה הערת לעף, שם, עמ' 615א, שגם הצורה המוטעית κουβιτον מצויה במילונו של Sophocles עמ' 615א (שהביא Leo Grammaticus 2305; מן המאה הי"א לספירה).
22. ראה *LSJ*⁹, עמ' 988ב, בערכם. והשווה קרויס, ב, עמ' 125אב, ערך 'אקרפטא', ועמ' 570א ערך 'קרפיטא', ועוד שם, עמ' 544ב בערך 'קלינטרין'.
23. ראה בספרי הנ"ל *Essays*, החלק האנגלי, עמ' 26 ואילך.

ואילו ספק אם 'קנבטין'²⁴ הוא מ'קרבטין' או מ'קובטין'. כמו כן טרם הוברר מניין הגרסה 'הננטין',²⁵ אם מ'קובין' או מ'קרבטין'.

4. פיפודיון > פיריודין - περιουδιον

בויקרא-רבה לו ג (מהדורת מרגליות עמ' תתמ"ג): 'הוא נמנה באיפטייה של מלכים'. ופירושו: תאריך שנקבע לשלטון ידוע, מן *σπατεία* היוונית, במובן *aera*.²⁶ והנה בכתב-יד כ (=מינכן 117) מצאנו גרסה אחרת במקום 'באיפטייה', והיא 'בפיפודיון'. במלוני ערך אפטייה (עמ' 42) הצעתי בלשון של שמא לגרוס 'בסינודיון' - *συνενοδιον**-חברה, דהיינו שהוא נמנה בחברתם של מלכים. ואולם כעת נראית לי דרך אחרת ונכונה יותר בפתרון נוסחה יחידאה זו, והיא, כי יש לתקן תיקון קל, המבוסס על ההנחה, שהאות פ"א השנייה שבמלת 'פיפודיון' היא פרי התחברותן של שתי אותיות רי"ש ויו"ד.²⁷ ועל כן יש לגרוס כאן: בפיריודיון של מלכים. *περιουδιον* הוא צורת הזעירות מן *περιουδος*,²⁸ שפירושו, בין היתר, *cycle, roster of public officials*,²⁹ והוא מונח הקרוב למדי במשמעותו ל'איפטייה'.³⁰

24. הוא בילקוט שמעוני דפוס ראשון פרשת צו (רמו תע"ט).
25. אף היא מן הילקוט שמעוני דפוס ראשון, תהלים. והשווה עוד במקבילות שבפסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים, עמ' 119: אקוביטון, אוקבטון, אוקובטון, איקובטון, הקובטון, הקוביטון, קובטין, ובפסיקתא רבתי טז, פד ע"ב: הקובטין, הקוביטין.
26. ראה דברי המהדיר, שם, בהערתו לשורה 3, וכן: ש' קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, ירושלים תש"ח, עמ' 70. ובמילוני, ערך 'איפטייה', עמ' 41-42.
27. השווה, לדוגמא, ש' ליברמן, תוספת ראשונים, ג, ירושלים תרצ"ט, עמ' 36, 90, 109, 120, ובדברים-רבה, במהדורתו, עמ' 19 הערה 10, ואכמ"ל. (לפעמים יש לרי"ש צורת כ"ף, ועל כן התחברה עם היו"ד שלאחריה, ונעשו פ"א. - מע"פ)
28. ראה ב-LSJ⁹, עמ' 1308. על היו"ד כתעתיק לאפסילון, ראה במילוני עמ' 49, 50, 131, 132, 186, 188.
29. ראה שם, עמ' 1380ב, ערך 36, *περιουδος*.
30. אגב, לדוגמה נוספת של תופעת המסורות המקבילות, ראה ויק"ר לו, ב (עמ' תתנ"ח שורה 2): 'ומצא מרצופיה', ופירושו מין השק. ובשינויים שנשרשמו שם: מרצפי, פרצופיא (צ"ל: מרצופיא), ואילו בקבוצה נוספת של שינויים שנשרשמו שם: שקא, שקיא, סקא, סיקה (?). ושמא כאן מדובר בתירגומו של הנוסח הקדום (והשוה שם, עמ' תתנ"ט, שורה 6, ובש"נ). וכן שם עמ' תתנ"ט שורה 1 "בעיין... ובשינויים: פשפטין..., טרסון. (על טרסון, ראה מה שכתב הגר"ש ליברמן ז"ל, שם, עמ' תתפ"ב) ושם, עמ' תת"ס שורה 2: 'נפק כרוזא קודמוי, ובכ"י מינכן 117: 'נפקת קילוסיס דמלכא... וכו' (ראה במילוני, עמ' 187).